

Jazyk ako prostriedok konštruovania etnicity - národa

Viera Bačová, Spoločenskovedný ústav SAV Košice, vbacova@saske.sk

BAČOVÁ, Viera. Language as a means of constructing ethnicity - nation. Individual and Society, 2000, Vol. 3, No. 1.

Message of this contribution is based on the fact that the language not only describes the ethnic reality (i.e. what is understood as ethnic/national) and people communicate by language (not just what they call ethnicity or nation). Language also has another function that is called "action language" or "speech act". Language as an act of speech - spoken or written - is a practical activity, act proceedings that what is happening in the social world, describes, and thus the social world (i.e. the ethnic/national "fact") also creates.

Language. Ethnicity. Theory of speech acts.

Na začiatok chcem povedať, že sa nebudem zaoberať jazykom ako odlišovacím znakom istých spoločenstiev ľudí, t. j. jazykom anglickým, maďarským alebo slovenským, ani tým kde a ako by sa mal istý jazyk používať.

Jazyk budem chápať v tomto príspevku ako systém znakov, ktoré si človek vyvinul k tomu, aby opísal svoj vonkajší a vnútorný svet (niektorí hovoria o opise skutočnosti), bez ohľadu na to, či používa slová slovenské, maďarské alebo anglické.

Moje poslanstvo, ktoré tu chcem povedať, bude však založené na tom, že jazyk nielen etnickú skutočnosť (t. j. to, čo ako etnické/národné chápeme) opisuje a ľudia jazykom (nielen to, čo volajú etnicitou či národom), komunikujú. Jazyk má aj ďalšiu funkciu, ktorá sa nazýva „jazykové konanie“ alebo „rečový akt“. Jazyk ako akt reči - hovorenej či písanej - je praktickou aktivitou, aktom konania, ktorý to, čo sa v sociálnom svete deje, opisuje, a tým tento sociálny svet (to jest aj etnickú/národnú „skutočnosť“) aj vytvára.

Ako príklad vytvárania reality aktom reči, môžem z príslušnej literatúry uviesť takéto vyhlásenia: „prehlasujem vás za muža a ženu“, „menujem túto loď Penelopa“, alebo „odsudzujem vás na päť rokov nútených prác“, „stavím sa o 1000 korún“, či „pozor na psov“. Tieto jazykové vyjadrenia nie sú opisy nejakej reality, ktoré možno overovať ako pravdivé či nepravdivé. Sú to akty s veľmi praktickými dôsledkami. Takéto jazykové vyjadrenia, proklamácie, čiže akty konania, sú prostriedkom, ktorý vyrába, tvorí či „robí“ realitu.

Možno uviesť a analyzovať niektoré jazykové akty, ktoré svojím vyslovením a rozširovaním privádzajú do reality javy, ktoré nazývame etnicita, národnostná príslušnosť alebo národ a napokon aj štát. Slovenská historiografia dokladá mnoho príkladov deklarácií (napr. Martinská deklarácia z októbra 1918, deklarácia zo septembra 1992), ktorými sa vyhlasovala istá „skutočnosť“, ktorá sa možno právne naplnila až neskôr - avšak môžeme len špekulovať, ako by sa veci vyvíjali, ak by sa istý „rečový akt“ neudial.

Tento prístup stojí v priamom protiklade k prístupu, ktorý sa snaží presvedčiť, že javy ako „eticita“ a

„národ“ sú objektívne zachytiteľné a merateľné „esencie“ alebo procesy. Teória jazykových aktov patrí k tým prístupom (spolu s ďalšími inými prístupmi), ktoré tvrdia, že javom a procesom sa význam dáva tým, ako sa o nich hovorí, akým spôsobom sa prezentujú v rétorike.

Jazykové diskusie (diskurzy) a jazykové texty o sociálnych a psychologických javoch, či už laické alebo odborne sa tváriace pojednávania, sa nás veľmi často usilujú presvedčiť, že to, čo predkladajú, sú objektívne a neutrálne tvrdenia a (vedecké) zistenia o objektívne jestvujúcich podstatách - „esenciách“. Na druhej strane, analýza a „dekonštrukcia“ textov a jazykových tvrdení sa usiluje ukázať, že jazykové tvrdenia nielen opisujú realitu, ale spôsobom tohto opisu ju práve tak aj tvoria.

Ak sa aj isté javy a predpokladané „sociálne entity“ (ako napr. národ) pomenujú a chápu ako entity; ich výklad, význam a dôsledky sa menia od jedného interpretátora k druhému. Ich výklad závisí od toho, akú dôležitosť v istom kontexte im pripíše ten, čo o nich vypovedá, a tí, čo túto jazykovú výpoveď (konštrukciu) prijímajú. Esencialistický (primordialistický) prístup k etnicite a národu nepripúšťa, že „národné veci“ môžu byť aj iné, ako to o nich „objektívne“ a možno aj s odvolaním sa na „vedu“ tvrdí. Prístup konštrukcionistický pripúšťa, že všetky jazykové tvrdenia o sociálnej realite, t. j. o etnicite a národe, majú aj iné alternatívy - vrátane textu, ktorý práve čítate.

Jazyk je vždy metaforický. Z toho vyplýva, že aj všetky sociálne „entity“ a procesy (ako napr. národ a národnostné sebauvedomovanie) by mohli byť nazvané celkom inými slovami, a teda byť označené ako celkom iné veci. O etnických (občianskych, náboženských atď.) záležitostiach hovoríme vždy metaforicky, rétoricky, v istom kontexte, situačne, a teda vždy len provizórne, dočasne a neukončene. Jedine, keď na to zabudneme, alebo to nechceme registrovať, môžeme tvrdiť, že sú to jednoduché, samozrejmé, dané „reality“. Avšak realitou sa tieto javy stávajú len tým, že o nich rozprávame, rozprávame istými slovami, ktoré majú konotácie, a rozprávame o nich celé príbehy. Niektorí autori používajú vyjadrenia: „*slová sa stanú bytím*“ alebo „*veci sa 'vrozprávajú' do bytia*“. V rétorikách o etnicite a národe sú isté javy alebo prvky nášho sociálneho sveta rozprávané a stále prerozprávané napríklad takto: národ je „hlas našej krvi“, alebo „tlkot nášho srdca, keď hrajú národnú hymnu“. Dúfam, že tieto nám tak známe (a blízke) metafory, ktoré výstižne označujú a vyjadrujú, čo je národ, sú dobrou ilustráciou predchádzajúcich tvrdení.

V ďalšom texte teraz uvediem všeobecnejšie tvrdenia, ktoré - podľa môjho názoru - etnicitu v živote ľudí nielen opisujú a potvrdzujú, ale aj ustanovujú, a do života ľudí uvádzajú. Tieto tvrdenia to robia aj vtedy, keď by bolo možné uvažovať o platnosti (či pravdivosti) tvrdení obsahom protikladných.

Hádam jedno z najčastejších tvrdení v oblasti národnostných štúdií je proklamácia o večnosti národa, ktoré zdieľajú tak odborníci, ako aj laici. Proklamácie ako: „*Ludstvo žilo vo forme národov odjakživa*“ a „*Každý národ sa skladá z ľudí, ktorí majú spoločných rovnakých predkov*“ možno aspirujú aj na opis skutočnosti. Oveľa dôležitejšie však je, že tieto výroky odkazujú na údajný spoločný pôvod a údajný spoločný odveký osud príslušníkov istého spoločenstva. Takýto vyhlasovaný spoločný pôvod a osud má veľmi vážny cieľ: má jestvovanie spoločenstva a členov spoločenstva legitimizovať. Zároveň ich má zaväzovať lojalitou k tomuto spoločenstvu. Tieto funkcie a ciele uvedených proklamácií sú pre bádateľa dôležité, dôležitejšie ako obsah proklamácií. V konštrukcionistickom prístupe ku skúmaniu sociálnych javov sú dôležité natoľko, že sú samotným centrom analýzy. A potom z tohoto pohľadu ani nie je veľmi potrebné overovať ich pravdivosť (napríklad konfrontáciou a dôkazmi o tom, že ľudia začali žiť ako národy len nedávno, a že súčasné národy zahŕňajú ľudí rôzneho pôvodu. Napokon akokoľvek presvedčivé by tieto dôkazy boli, národnostné presvedčenie „neprebijú“).

„*Jazyk je najdôležitejšou podmienkou existencie národa*“ - je ďalšie tvrdenie, ktoré stanovuje jazyk (tentoraz chápaný ako anglický, maďarský či slovenský) nielen ako dôležitý etnodiferencujúci znak etnických spoločenstiev, čiže etno-národov (nie politických národov, čiže štátov, hoci v mnohých rétorikách aj to), ale ako najeseniciálnejšiu charakteristiku etnika či národa. Takto je často ponímaný a predkladaný jazyk aj v štúdiách o národe a v etnológii. Tým, že isté vyhlásenia predpokladajú esenciálnosť jazyka, ho priam posväcujú ako znak etnicity a celkom zbavujú pružnosti ako prostriedku komunikácie. Spájajú ho nerozlučne s etnickou/národnou identitou a smerujú na spojenie s pôvodom, rasovou čistotou, nacionalizmom. Konečným výsledkom je spolitizovanie jazyka. Aby som sa tu na Slovensku nikoho nedotkla, použijem ako príklad severoírskych vodcov, bojujúcich za uznanie írštiny ako oficiálneho jazyka v Severnom Írsku. Stojí za to zmieniť sa, že najhlasnejší republikáni, ktorí sa chcú zlúčiť s južným Írskom, v skutočnosti neovládajú írsky jazyk. Nie kvôli potláčaniu írštiny britskou vládou, pretože írština sa vyučuje v katolíckych školách, ale v dôsledku sociokultúrnych podmienok (napr. migrácia z Írska do iných anglicky hovoriacich krajín). V takomto kontexte hlasnej politizácie jazyka v Európe aj inde úplne zanikne, že jestvujú a celkom spokojne žijú príslušníci istých etník či národov (aj tu veľmi blízko v Európe), ktorí

spoločný jazyk nezdieľajú a vlastne ho ani nemajú, a napriek tomu sa považujú a sú inými považovaní za jediné spoločenstvo, a to aj spoločenstvo národné.

Výroky o potrebe „*národnostnej (rasovej či etnickej) čistoty územia*“ ako záruky jednoty národa či štátu sa v súčasnosti (dúfajme) dostatočne sprofanovali udalosťami na území bývalej Juhoslávie. Boli však časy, a aj dnes sú miesta, kde tieto jazykové vyhlásenia vyvolali a vyvolávajú potrebu etnickej čistky so všetkými ničivými dôsledkami na život všetkých ľudí na danom území.

Obsahom jazykových vyhlásení o etnicite či národe sú nielen tzv. objektívne znaky - jazyk, územie, teritórium, náboženstvo a pod., ale aj tzv. subjektívny znak, ktorým je etnická identita ľudí. To, za čo sa považujú ľudia samotní, resp. za aké etnikum ich považujú iní, je tiež obsahom mnohých jazykových výrokov - rečových aktov, ktorých autori (národovci) si nárokujú neomylnne vedieť a povedať, ako všetci ostatní ľudia prežívajú a cítia. Príkladmi takýchto výrokov sú: „*Národnostné cítenie ľudí je čisté a rýdze*“, „*Príslušnosť k národu je silnejšia ako príslušnosť k sociálnej triede*“ alebo dokonca aj tvrdenie, že „*Národnostná príslušnosť je a bude vždy dôležitejšia ako štátne občianstvo*“.

Jazykové prehlásenia typu „*Slovákom (Maďarom, Čechom, Poliakom atď.) sa človek narodí, nemôže sa nim stať*“ a „*Národnosť jednotlivca je raz navždy daná*“ ani nie je možné konfrontovať s inými výroky, ktoré by ich mohli potvrdiť alebo vyvrátiť ako pravdivé alebo nepravdivé. Tieto výroky sú prehlasované preto, aby potvrdili esencializmus, čiže nemennosť a z toho vyplývajúcu potrebu reprodukovania istého stavu vecí - v tomto prípade národného a národnostného usporiadania ľudstva. Toto je ich základná funkcia či účel, ktorý majú. Domnievam sa, že vo výskume ide o to, túto ich funkciu v analýzach odhaľovať, nie sa usilovať overovať pravdivosť či nepravdivosť týchto prehlásení.

Vlastenectvo a všetky synonymá tohoto pojmu - patriotizmus, národovectvo, národné cítenie či nacionalizmus, vychádzajú z nutnosti a potreby sociálneho združovania sa ľudí (potrebného pre prežitie nielen fyzické), ale aj obrany seba a svojej pokrvnej rodiny (aj v jej veľmi širokom chápaní). To je napokon obsiahnuté aj vo výroku „*Čo Slovensko (alebo iný štát) najviac potrebuje, je jednota a zomknutosť národa*.“

Z podobných jazykových prehlásení a aktov národných buditeľov a politikov sa vyrábajú tzv. práva národa na vytvorenie svojho štátu, práva na používanie svojho jazyka, príp. práva na stanovenie štátneho jazyka. V podstate týchto jazykových vyjadrení je esencialistické chápanie abstrákt. Tí, čo si takýmito vyhláseniami privlastňujú Jazyk a Etnicitu - svoju aj iných, pristupujú k abstraktným systémom a pojmom ako k veciam - reifikujú ich. Vyslovovaním jazykových tvrdení o týchto akoby veciach, sa tieto pojmy vlastne privádzajú do reálnosti bytia vecí. Len preto potom možno napríklad tvrdiť, že je povinnosťou pre budúce pokolenia *rozvíjať „národné dedičstvo“ a pestovať svoj rodný jazyk*, akoby aj tieto „veci“ bolo možné „vlastniť“, chrániť a nikomu cudziemu nedať (a od nikoho cudzieho nič cudzie nechcieť).

O tom, že jazyk je prostriedkom tvorenia a vyrábania etnicity a národa, svedčí aj nápadná uniformnosť „*etickej*“ či „*národnostnej*“ frazeológie. Analýzy prejavov veľkých „vodcov národov“ (Hitlera, Mussoliniho, Maa) ako aj národných buditeľov (spisovateľov a básnikov) ukazujú, že v množstve týchto prejavov sa univerzálne používajú frázy a obrazy: *rodina, krv, bratia, sestry, matky, predkovia, domov*. Tieto slová a vyjadrenia - tieto slovné konštrukcie - mobilizovali v dejinách masy. Množstvo ľudí im verí aj v súkromí. Jazyk slúži na vyvolanie silných asociácií na primárne väzby jedincov k svojim najbližším pokrvným príbuzným. Toto fyzicky kontaktné, a tým málopočetné spoločenstvo sa rozširuje na „jednu veľkú rodinu“, t.j. národ, práve jazykovými vyjadreniami. Sú to často slová - jazyk a nie veci samotné, ktoré v nás vzbudzujú silné emocionálne odozvy.

Podľa teórie rečových aktov všetky jazykové prejavy stanovujú isté veci, a tým tieto veci robia. Znamená to, že všetky majú význam a silu. Samozrejme, na to, aby tieto dôsledky mali, musia byť splnené isté podmienky - isté dohody a konvencie medzi ľuďmi, primerané okolnosti a procedúry. Jazykové vyhlásenia ako akty sa presadzujú v konkrétnom sociálnom kontexte. Toto sa dá dobre ilustrovať na snahe univerzálne a uniformne stanoviť práva na používanie istého (menšinového) jazyka. Nanesenie požiadavky na jazykové práva je iste rečovým aktom. Aby však proklamácia o tomto práve získala silu (a možno aby vôbec mala zmysel), musí brať do úvahy históriu, sociálny a historický kontext, súčasné okolnosti (ku ktorým patria aj politické programy strán jazykovej majority a jazykových minorít). Tieto sú celkom iné v každej krajine. Otázku jazykových práv preto nemožno ani v teórii chápať ako univerzálnu, nediskutovateľnú a úplne nespochybniteľnú. V praxi odvolávanie sa na všeobecné dokumenty nadnárodných spoločenstiev takmer vždy „*naráža*“ na konkrétne pomery - každý si vysvetľuje „*práva*“ svoje aj iných - iným spôsobom.

Napriek tomu, je to idea, vyjadrená jazykom, a idea jazykom zaodetá do emócií (ktorou národnostná problematika nesporne je), ktorá sa stáva príčinou a zdrojom našich aktivít. Jazykové vyjadrenia (idey) samé sú konaním, ktoré elektrizuje a dáva do pohybu nás samých a iných. Aj idea etnicity a národa (ako aj každého náboženského a ideového presvedčenia) je takou ideou. Jazyk túto ideu nielen opisuje, nielen vyjadruje, nielen komunikuje, nielen stelesňuje, ale aj vytvára. Hovorením o jave ho tvoríme, tvoríme ho do takej podoby, akým spôsobom o ňom hovoríme (keď napríklad hovoríme o tej istej činnosti tých istých ľudí ako o „*bojovníkoch za nezávislosť a samostatnosť*“ alebo o „*teroristoch*“ a „*separatistoch*“). A s tým tvoríme aj mnohé dôsledky javu, z ktorých mnohé ani netušíme a nedokážeme predvídať (to platí nielen pre politikov, ale aj pre výskumníkov).

Z pohľadu teórie rečových aktov a konštrukcionistického prístupu úlohou výskumníkov potom nie je skúmať „podstatu“ národnostného cítenia, snažiť sa čo najpresnejšie stanoviť a zmerať „stupeň“ či „mieru“ sebauvedomovacích procesov istého spoločenstva, trápiť sa nad klasifikáciou a hierarchizáciou umelo vytvorených abstraktných pojmov ako etnická skupina, národnosť či národ. Ide skôr o analýzu procesov a postupov, ktorými sa - s väčšou či menšou mierou zručnosti - ľudia usilujú „vytvoriť“, „skonštruovať“ sociálnu etnickú skutočnosť. Etnická či národná skutočnosť v ideovej ale aj materiálnej podobe nie je prírodná danosť. Je to produkt toho, ako ľudia samotní konštruujú sociálnu realitu. Fascinujúci pre výskum je práve proces jej tvorenia, argumenty jej „vyrábania“, vyjednávania o nej so sebou samými a s inými, menlivosť v čase, v situáciách a pod vplyvom iných okolností. Ako ľudia (alebo presnejšie dnešní národní buditeľia) používajú jazyk ako prostriedok, aby spôsobili, že veci sa konajú, aby navodzovali cítenie príslušnosti k istým spoločenstvám a potom s týmto cítením, ktoré pomenujú „národne“, manipulovali? Čo vlastne národnostná terminológia zahrňuje a čo zahaluje? Ako sa vyrába etnická/národná identita na pozadí sociálnych pravidiel diskurzu a platných postupov v našom súčasnom sociálnom svete?

Ďalšie otázky, ktoré by popri „vedeckom“ výskume, alebo možno priamo v tomto výskume mali byť kladené, znejú takto: Koľko hľadania moci je za národnou či národnostnou rétorikou? Komu táto ideológia, ktorá tvrdí, že hovorí v mene iných - dokonca celého národa - slúži? A koľko utláčania a vytvárania/udržiavania nerovností medzi ľuďmi národná/národnostná rétorika zastiera? Ak sa predkladajú istými vodcami či skupinami ľudí isté jazykové vyhlásenia, v akom kontexte sa tieto „argumenty“ predkladajú? Čo sa nimi sleduje? Akým záujmom a koho záujmom slúžia? Aké iné alternatívy zastierajú? Ide o udržanie doterajšieho stavu rozdelenia a rozdeľovania moci, alebo o zmenu? V prospech koho sa má zmena udiat? Čo sa zmení v živote tých, ktorí ako mocní požívajú výhody a čo sa zmení v živote nepriviligovaných a tých „menej rovných“, t. j. v živote spoločenstiev, ktoré sú bez oficiálne priznanej moci?

Literatúra:

1. **BAČOVÁ, V.:** Etnická identita a historické zmeny. Výskum obyvateľov vybraných obcí Slovenska. Veda, Bratislava 1996.
2. **BAČOVÁ, V.:** Etnické menšiny v strednej a východnej Európe. Možnosti porovnávacej analýzy. In: Gajdoš, M., Matula, P. (Eds.): Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku. Spoločenskovedný ústav SAV, Košice 1997, 6-33.
3. **BAČOVÁ, V.:** Primordiálny versus inštrumentálny základ etnickej a národnej identity. Československá psychologie, 41, 1997, 4, 303-313.
4. **BAČOVÁ, V.:** The construction of national identity - on primordialism and instrumentalism. Human Affairs, 8, 1998, 1, 29-43.
5. **BAČOVÁ, V.:** Ethnic/political identity and beliefs about ethnicity among academics in Slovakia. Studia Psychologica, 41, 1999, 2, 151-166.
6. **BAČOVÁ, V.:** Primordialistické konštruovanie národa na Slovensku - medzigeneračné porovnanie. Československá psychologie, 43, 1999, 3, 205-215.
7. **BERGER, P. L., LUCKMANN, T.:** Sociální konštruce reality. Pojednání o sociologii vědení. Centrum pro studium demokracie a kultury. Brno 1999.
8. **CONNOR, W.:** When is a nation? Ethnic and Racial Studies, 13, 1990, 1, 92-103.
9. **CONNOR, W.:** Beyond reason: the nature of the ethnonational bond. Ethnic and Racial Studies, 16, 1993, 3, 373-389.
10. **GAJDOŠ, M.:** Rusíni (Ukrajinci) na Slovensku po roku 1989. In: Gajdoš, M. - Konečný, S. (Eds.): Etnické minority na Slovensku. Košice 1997, s. 82-93.
11. **NORTHOVER, M., BAČOVÁ, V.:** Language rights and Europe. University of Ulster, Northern Ireland. 1996. Ne publikovaný rukopis, 20 strán.
12. **PARKER, I.:** Discursive complexes in material culture. In: Haworth, J. (Ed.): Innovative Methods and strategies. Routledge, London and New York, 1996, 185-196.

- 13. POTTER, J., WETHERELL, M.:** Discourse and Social Psychology. SAGE, first published 1987, reprinted 1997.
- 14. SLUGOSKI, B. R., GINSBURG, G. P.:** Ego identity and explanatory speech. In: Shotter, J., Gergen, J.: Texts of Identity. London: SAGE 1989, 36-55.
- 15. STANTON ROGERS, R., et al.:** Social Psychology. A Critical Agenda. Polity Press 1995.
- 16. ŠATAVA, L.:** Národnostní menšiny v Evropě. Encyklopedická příručka. Ivo Železný, Praha, 1994.